

GELENEKSEL YAYLA GÖÇÜ: XX. YÜZYILIN BAŞINDAKİ KIRGIZ VE ANADOLU KONAR-GÖÇERLERİ ÖRNEĞİ¹

Dr.Baktıbek ISAKOV

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
baktybek.isakov@manas.edu.kg

Öz

Bu makale, yüzyıllardan beri Tanrı Dağları'nda yaşamakta olan Kırgız konar-göçerleri ile Anadolu Yörüklerinin XX. yüzyılın başlarındaki geleneksel yayla göçlerini karşılaştırmalı olarak analiz eder. Bilindiği gibi, Türk kökenli her iki konar-göçer halkın temel geçim kaynakları hayvanlarıydı. Dolayısıyla bunlara otlak bulmak amacıyla (kışın kışla-*kıştoo*, baharda yazla-*cazdo*, yazın yayla-*caylao* ve sonbaharda ise güzle-*küzdöö* olmak üzere) dört mevsime göre farklı mekânlara göç ederek yaşıyorlardı. Göç ilginç ve durmak bilmeyen bir doğal süreçtir. Kimi bu süreci kültürel varlığa dönüştürmüşken, kimi geçinmek veya varlığını sürdürmek için bu sürece baş vurmuştur. Türk halkları da göçü kültüre dönüştüren ve onu gelenekselleştirerek yaşatanlar arasındadır. Bunun ilk nedeni, göç olayı veya göç ederek yaşama onlara hareketli bir hayat tarzı; hareketlilikle birlikte de daimi değişim içinde yaşama imkânı sağlamıştır. Göç ederek yaşayan toplumlar da göçlerini farklı rakım, iklim ve mesafelere göre çeşitlendirmişlerdir. Bu makalede, konunun sadece yayla göçü kısmı ele alındı ve Türk halklarının ortak inançları, anlayışları, benzer uygulamaları, göç esnasındaki hiyerarşik yapı, cinsler arası denge ve statü gibi konuları karşılaştırmalı olarak incelendi. Malzeme ve metod olarak yazılı kaynaklar da kullanılmakla birlikte, konu daha ziyâde folklorik ve etnografik sözlü malzemeler ışığında işlendi. Çalışmamız iki temel hipoteze dayanmaktadır: Birincisi, konar-göçer geçmişe sahip birçok Kırgız, Türk ve Kazak gibi Türk kökenli kavimler arasındaki geleneksel *yaylaya göç* hâdisesi, konar-göçerler dünyasının en büyük bayramı idi. İkinci olarak, her ne kadar *ata-erkil* bir yapıya ve anlayışa sahip olduğu kabul edilse de, Türk kavimleri arasında kadının çok mühim bir yeri vardı; nitekim tipik bir bayram havasında gerçekleştirilen bu gibi göçlerin başını her zaman kadın çekerdi.

Anahtar Kelimeler: Kırgız göçebeleri, Anadolu Yörükleri, mevsimlik göç, geleneksel göç, yaylaya göç, göçebelerde kadın, yazla ve yayla.

Traditional Seasonal Migration: The case of Kyrgyz and Anatolian Pastoralism in Early XXth Century

Abstract

The article presents the comparative analysis of the traditional seasonal migrations of the Kyrgyz pastoralists and Anatolian *Yörüks* at the beginning of 20th century. As it is known, the basic livelihood of pastoralists was their herds such as sheep, goat, cow, horse, camel, etc. To provide pastures for these animals pastoralists lived migrating among the seasonal quarters, so-called *kyshla - kyshtoo* (winter quarter), *iazla - zhazdoo* (spring quarter), *iaila - zhailoo* (summer quarter) and *guzle-küzdöö* (autumn quarter) building their lives depending on the four seasons. Migration is an interesting natural everlasting process. It provides people a mobile way of life and the opportunity of living in permanent change. Some people turned it into their cultural heritage; others use it as their survival strategy. Turcic-rooted peoples are among those who turned it into their culture and diversify the tradition of migration in terms of seasons, altitude, distance, etc. This article focuses on traditional seasonal migration to summer quarter where comparative analysis of common beliefs, understandings and practices during the seasonal migration to summer quarter is given. Mainly based on ethnographic and folkloric oral data as

¹ Yazarın Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda tamamladığı Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinden uyarlanmıştır.

well as on some archival written sources, this article comes up with two basic argumentations: First, in early XX century the event of traditional seasonal migration to summer quarter was the biggest festival celebration in the world of many Turkic-rooted societies. Second, although it is widely considered that the Turkic-rooted peoples traditionally bear patriarchal structure of society, the women had important positions in many public events; it's a matter of fact that the event of traditional seasonal migrations was always led by a woman.

Keywords: Kyrgyz pastoralism, Anatolian *Yörüks*, seasonal migrations, traditional movements, migration to summer quarter, woman in nomadic societies, spring quarter, summer camp.

Giriş

Göç hâdisesi, kanaatimizce göçebe veyâ konar-göçer toplumların sosyal hayatlarını ve dünyâyâ bakışlarını anlamak açısından son derece önemli bir olgudur. Bu durum, yakın zamanlara kadar konar-göçer hayâtı yaşayan Kırgızlar için de geçerlidir. Ancak konar-göçer toplumlar için *göçün* genel bir tâbir olduğunu belirtmemiz gerekir. Zîra konu yakından incelendiğinde, gerçekleştirildikleri mevsimler açısından dört farklı *göç* olgusuyla karşılaşılır. Konar-göçer Kırgız göçleri dört farklı zaman diliminde gerçekleştirilirdi. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kışladan yazlaya göçler (*Kıştoodon cazdoogo köç*),
2. Yazladan yaylaya göçler (*Cazdoodon cayloogo köç*),
3. Yayladan güzleye göçler (*Cayloodon küzdöögö köç*),
4. Güzleden kışlaya göçler (*Küzdöödön kıştoogo köç*)².

Söz konusu göçlerin, mekân, yön ve amaç bakımından farklılıklar göstermesi de kaçınılmazdır. Dolayısıyla, konuyu fazla dağıtmamak açısından, biz bu çalışmamızda yalnız *yazladan yaylaya göçü* ele almak istiyoruz. Bu tercihin bir sebebi de, yaylaya giden göçlerin her iki Kırgız ve Türk konar-göçerleri tarafından çok daha fazla sevilmesi, önemsenmesi ve zamânının sabırsızlıkla beklenmesidir. Zîrâ yaz göçü, diğer mevsimlerde gerçekleştirilen göçlere göre daha zahmetsiz ve çok daha keyiflidir. Çünkü kış göçleri, soğuk bir mevsimde dağlar arasında ve hayvan bakımının bir hayli zahmetli olduğu bir dönemde yaşanmış ve insanlar yorulmuştur. Bahar göçleri de en az kış göçleri kadar zahmetli geçer; hayvanların doğumu, yavruların bakımı, yün kırkımı ve temizlik işleri yine oldukça yorucudur. Yaz mevsimi, artık bütün bu zorlukların geride bırakıldığı bir dönemdir. Bu bakımdan yazın *yaylaya çıkma* aynı zamanda bir *stres atma* demektir.

² Ayrıca, konargöçerlerin yaşadıkları bölgelerin coğrafi özelliklerine göre mevsimlik göçler *yatay göç* (horizontal göçbelik) ve *dikey göç* (vertical göçbelik) olarak da ikiye ayrılır. (Büyükcân Sayılır, Şeyda. “Göçbelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 566).

Burada şunu da belirtmek durumundayız: Kırgız ve Anadolu konar-göçerlerinin böyle bir çalışmada birlikte ele alınması, aslında bir eksiklikten kaynaklanmaktadır: Bu tür ortak çalışmalara ve işbirliğine yaklaşık 70 yıl engel olan Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 20 yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bu zaman zarfında bir hayli yol alınması gerekirken, ne yazık ki Türk kökenli topluluklar arasında karşılaştırmalı ilmî ve akademik çalışmalar hâlâ arzulanan seviyenin çok gerisindedir. Öte yandan, gerek Türk kökenli topluluklar, gerekse diğer dünyâ konar-göçerleri arasında yaşanan mevsimlik göç konusu, bugüne kadar yeterli ölçüde önemsenmemiş, kavramsallaştırılmamış; göçlerin yönleri ve amaçları husûsunda ayrıntılı bilgilere ve tasniflere gereken ilgi gösterilmemiştir. Çalışmamız, işte bu noktada en azından Türk kökenli topluluklar arasından Kırgız konar-göçerleri ile Türkiye Yörüklerinin mevsimlik göçlerini karşılaştırmalı olarak ele almak sûretiyle güncel ilmî ve akademik çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmamız, esasen Sovyetler döneminde ve Sovyetlerin dağılmasından sonra kaleme alınan konuyla ilgili literatüre dayanmamaktadır; bu çerçevede mevcut yazılı belgelerin yeniden gözden geçirilmesine de önem verilmiştir. Tarafımızdan gerçekleştirilen sâha araştırmaları ve derlenen sözlü malzeme ise, kanaatimizce çalışmamızın aktüel yönünü oluşturmaktadır. Ulaşmak istediğimiz sonuç ise şudur: Elde edilen bütün verileri kullanarak, *Kırgız konar-göçerleri ile Anadolu Yörüklerinin sosyal ve kültürel hayatlarında gözlenen ortak noktaları, davranış biçimlerini ve zihniyet dünyasını ortaya koymak*. Bu tür çalışmaların Anadolu Türklüğü ile onun ata-yurdu olan Orta-Asya Türklüğü arasındaki târihî ve kültürel bağları yeniden keşfetme noktasındaki faydası ise îzahtan vârestedir.

Belirtilmesini gerekli gördüğümüz yukarıdaki umûmî mütâlaalardan sonra, asıl konumuza dönebiliriz:

Kırgız konar-göçerleriyle ilgili bugüne kadar yapılmış çalışmaları üç grupta toplamak mümkündür: *Sovyetler öncesi çalışmalar, Sovyetler döneminde yapılan çalışmalar ve genel olarak konar-göçerlik meselesini ele alan çalışmalar*. Burada *Sovyetler* vurgusunun yapılmasının önemli bir sebebi vardır; zîrâ hem Kırgızların konar-göçer hayatlarının kayda geçirilmesi, hem de kayda geçirilen bilgilerin devirlere göre eksiklik ve sınırlılıklar ihtivâ etmesi, *Sovyetler* olarak nitelenen devirle doğrudan ilişkilidir. İlk iki grupta yer alan çalışmalara kısaca temâs edeceğiz; zîrâ bu çalışmaların verdikleri bilgiler çok geneldir; göç olgusuyla ilgili fikirlere fazla yer verilmediği gibi ayrıntıya da girilmez. Üçüncü grubu oluşturan ve genel olarak konar-göçerlik meselesini ele alan çalışmalar ise, fazla ayrıntılı bilgiler sunmasalar bile, konar-göçerler dünyâsından örnekler vermeleri, göç etme anlayışı ve

bunun sebepleriyle ilgili genelleyici de olsa yeni ve farklı fikirler ihtivâ etmeleri dolayısıyla önem arz ederler.

Sovyetler Öncesi Çalışmalar: Bu dönemde kaleme alınan çalışmaların tamâmı yabancılara, özellikle Rus Coğrafya Derneği'nin (*Ekspeditsii Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*) desteğiyle Merkezî Asya'ya gelen Rus bilim adamlarına aittir. Ancak bunların asıl görevleri, ilmî araştırmalardan ziyâde, bölge hakkında Rus Çarlığı'nın siyâsî amaçlarına hizmet edecek bilgiler toplamaktı. Bu sebeple, eserlerinde göç ve göçebelik olgusundan çok, Kırgız göçbelerinin yaşadıkları bölgeler, buraların stratejik özellikleri, ulaşım ve haberleşme imkânları, vs. gibi hususlarla ilgili tanıtıcı bilgiler vermeyi tercih ettiler. Kimi araştırmacılar ise, bu bölgelerin yeraltı ve yerüstü kaynakları, ırmak ve dağ geçitleriyle ilgili çıkar amaçlı bir tür envanter çalışmaları yaptılar. Konar-göçerlerin göç yollarıyla muhtelif mevsimlik merkezlerine dâir bilgiler ise bu tür çalışmalarda çok sınırlı ölçüde yer aldı (Efremov, 1811: 65-66; Osten Saken, 1869: 135; Sorokin, 1886: 5; vd.). Bu dönemde kaleme alınan eserlerde yer alan bilgilerin emperyalist hedefler güttüğü çok kolay tespit edilebilmektedir. Meselâ, bir Rus subayı olan Ç. Velihanov, Kırgız boyları hakkında bilgi verirken, “*Kırgızları idâre altına alabilmek için boylar-arası anlaşmazlıklardan faydalanmak gerektiğini*” rapor etmişti (Valihanov, 1985: 2-82). Benzer türden tavsiyeler, diğer çalışmalarda da sık sık görülür.

Sovyetler Devrinde Yapılan Çalışmalar: Bu dönemde gerçekleştirilen çalışmalarda da hâkim rejimin tesirleri açıkça hissedilir. Bununla birlikte, göçebelik konusu daha teferruatlı ele alınır. Bu çerçevede halkın genel kültürel değerleri, yiyecek-içecekleri, giyim-kuşamları, el-sanatları ve muhtelif merâsimleri ve benzeri konular etraflı bir şekilde anlatılır ve analize edilir (Abramzon, 1990: 184-85; Vinnikov, 1956: 136-181; Aitbaev, 1957: 51-53). Meselâ, Abramzon ve Aytbayev, göç konusunu daha geniş bir açıdan ele alırlar; dört mevsimde gerçekleştirilen göçleri, göç merkezleri arasındaki mesâfeleri gözden geçirerek Kırgız ve Kazak konar-göçerlerinin kat'ettikleri göç mesâfelerni karşılaştırmalı olarak verirler (Abramzon, 1990: 184-85; Aitbaev, 1957: 51-53).

Konar-Göçerlik Üzerine Yapılan Genel Çalışmalar: Bu grupta yer alan çalışmalar, diğerlerine göre daha farklı bir özellik taşırlar. Bu tür çalışmalarda doğrudan Kırgız ve Yörüklerle ilgili fazla bilgi bulunmaz; çünkü bu eserler, dikkatlerini husûsî gruplara veyâ etnik unsurlara değil, daha ziyâde genel göç olgusuna ve göçebeler dünyâsına çevirmişlerdir. Bunlar için *göçerler dünyâsı* her zaman *terra incognita* (bilinmeyen mekân) durumundadır. Meselâ, konuya bu açıdan yaklaşan A. Hazanov, *Göçebeler ve Dış Dünya (Nomads and the*

Outside World, Cambridge 1983) adlı eserinde *konar-göçerler dünyâsını*, bu dünyânın dışındakilere tanıtmayı amaçlar. Hazanov, hem söz konusu eserinde hem de başka çalışmalarında, dört mevsim gerçekleşen göç hâdiselerini ve süreçlerini *ekonomik* sebeplere bağlar; bir *var olma mücâdelesini* olarak yorumlar. Başka bir ifade ile normal bir faaliyet olarak cereyan eden göçebe ekonomisinin, dört mevsim gidilip gelinen merkezlere ve bunlar arasındaki göç süreçlerine dayandığını ifade eder (Hazanov, 2002: 35-57). Mevsimlik göç hayâtına aynı ekonomik noktadan bakan başka bir bilim adamı, S. Vasyutin, göçebelerin üretimlerinin göç ettikleri sürece gerçekleştiğini vurgular (Vasyutin, 2002: 88-90). Bu araştırmacıların bakış açılarına göre, insanın yaşadığı her yerde gider ve harcama kaçınılmazdır; her toplum, bunları karşılamak için tedbir alır. Göçebelerin gider ve harcamalarını karşılamalarının yolu da göç etmektir. Th. Barfield ise, göç sürecini hayvancılıkla ilişkilendirerek, göçebelerin hayvanlarının otla beslenmelerine dikkat çeker. Otlak beslenen hayvanlar, elbette öncelikli olarak otlak isterler; bu sebeple otlakların sürekli değiştirilmesi ve yenilenmesi gerekir. Başka bir ifadeyle, söz konusu hayvanlar günde 24 saat, yılda 12 ay bakım isterler. Bunun için otlakların sürekli değiştirilmesi ve yenilenmesi lâzımdır. Konar-göçerler, hayvanların işte bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere yıl boyunca hareket hâlinde dirler; dört mevsim göç ederler (Barfield, 2009: 61). Konuyu bir makâle ile ele alan A. Caparov da göçle ilgili benzer bir yorumda bulunur. Ona göre göç, olgunlaşan otlakları tâkip etmekle yakından ilgilidir. Zîrâ otlaklar, iklimin seyrine göre hayvanlar için elverişli hâle gelirler; dolayısıyla göçebelerin iklimin seyrini izleyerek otlak ve mekân değiştirmeleri kaçınılmazdır (Caparov, 2007: 92). Duruma farklı gözle bakan Abdullah Saydam ise, göçlerin sıcak- soğuk, ıslak-kuru, nehir-çöl gibi zıt ortamlar arasında birinden diğerine geçmek maksadıyla yapıldığını yorumlar (Saydam, 2009:29).

Makâlede, yukarıda zikredilen eserlerin genelleyici yaklaşımlarından farklı olarak, mevsimlik göç süreci ve yaylaya çıkış hâdisesi ayrıntılı olarak ele alınır. Bu konuda, makalenin temel hipotezi olarak şu iki görüş ileri sürülür: Öncelikle, göçebe bir geçmişe sâhip olan bütün Türk kökenli kavimler arasında yaylaya göç hâdisesi, konar-göçerler dünyâsının topluca olarak kutladıkları en büyük bayramlarıdır. İkinci olarak, her ne kadar *ata-erkil* bir yapıya ve anlayışa sâhip oldukları kabûl edilse bile, Türk kökenli kavimlerin bu bayramların startını *kadın* verir; başka bir deyişle yaylaya yönelen büyük göç kâfilesinin başını her zaman güzel giyimli bir *kız* çeker.

Kırgız konar-göçerleri ve konar-göçerliği ile ilgili olarak aşağıda yapılan değerlendirmeler, 2007-2009 yıllarının yaz aylarında Kırgızistan'ın Narın vilâyetinin Aktalaa

ilçesine bağlı Kurtka, Kadıralı, Kara Oy, Cogorku May ve Togolok Moldo köylerinde gerçekleştirdiğimiz sâha araştırmaları sırasında derlediğimiz sözlü verilerle Bişkek'teki Kırgız Devlet Millî Arşivi ve Millî Kütüphâne'den elde edilen yazılı materyale dayanmaktadır. Anadolu Yörükleriyle ilgili değerlendirmelerimiz ise, XX. yüzyılın başlarından aynı yüzyılın ortalarına kadar Toros Dağları'nda konar-göçer hayâtı yaşayan Yörük grupları arasında derlediği sözlü bilgileri kullanarak eserini kaleme alan Ali Rıza Yalman (Yalgın), Ulla Johansen, D. E. Eremeev ve A. Noviçev gibi muhtelif Türk ve yabancı bilim adamlarının çalışmalarından elde edilen bilgiler üzerine oturtulmuştur. Mesela, Ali Rıza Yalman, 1922 yılından itibaren 10 sene boyunca Andodolu'nun cenubunda veya Toros Dağları etrafında konar-göçer hayatı yaşayan Türkmenler arasında yaşamış ve şahit olduğu her durumu veya bilgiyi yazıya geçirmiştir. Yalman'ın hazırlanmış olduğu *Cenupta Türkmen Oymakları* konulu iki cilt eseri, söz konusu çalışmada Anadolu Yörükleri ile ilgili esas çalışma olarak kullanılmıştır.

Bu bilgiler ışığında, göç olgusu aşağıda *organizasyon*, *yola çıkış* ve *göç düzeni* çerçevesinde üç başlık altında değerlendirilecek; Kırgız ve Türk konar-göçerleri birbirleriyle mukâyese edilerek, aralarındaki benzerliklerin tesbitine gayret edilecek; her iki Türk topluluğunun yaylaya çıkışları, göçle ilgili anlayışları ve göç sırasında gerçekleştirdikleri ritüeller ilmî bir yaklaşımla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu noktaya, makalemizin ana-fikri gözüyle bakılabilir. Bu düşüncüyü desteklemek üzere aşağıda muhtelif örnekler verilmiştir.

Göç Organizasyonu

Göç organizasyonu derken, yaylaya göçün gerçekleşmesinden önce yapılması gereken belli hazırlıkları kastediyoruz. Gerçekten Kırgız konar-göçerleri, yaylaya göçten önce ciddi bir hazırlık yaparlardı³. Bu hususta, göçün plânlı bir şekilde gerçekleşmesinde, eskiden beri süre gelen *uruu*⁴ ve *uruk* yapısı büyük rol oynardı (Pogorelskiy ve Batrakov, 1930:78). Uruu ve uruk, Anadolu'daki Yörüklerin toplumsal yapısını oluşturan *taife* ve *cemaatı* aynen karşılıyordu (Karaca, 2008:411; Gülten, 2009:200). Kırgızlar arasında her *uruunun* kendine

³Yörüklerde göç hazırlıkları arasında göçün hayırlı geçmesi için kurban kesme âdetinin olduğu bu kapsamda belirtilebilir (bk.: Erman Artun, "Çukurova Konar-Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, 10-12 Nisan 2006, s. 18).

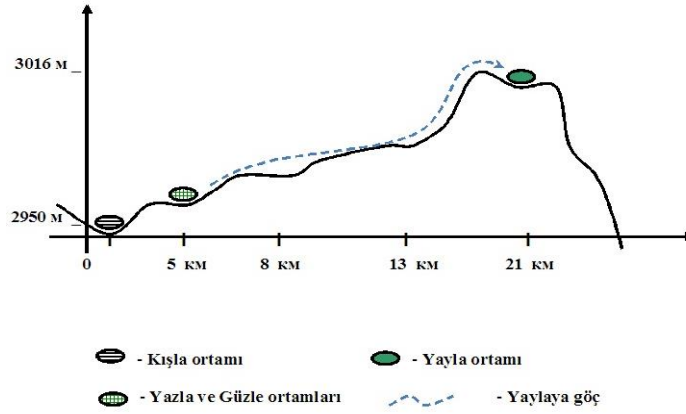
⁴ Kırgızlar konar-göçer hayatlarını *uruu* (boy) ve *uruk* (sülâle) adlı boy teşkilâtına göre idare eder, yerleşecek yerleri ve gidilecek yolları söz konusu boy yapılarına uygun olarak yürütürlerdi. Kırgızlar arasında birbirlerine akrabâ olan âileler grubuna *uruk* denirken, birbirine akrabâ olan *uruklar* grubuna da *uruu* adı verildi.

has coğrafi mekânları bulunur ve yaylak-kışlak hayatları kendilerine âit bölgelerde geçerdi. Göç yerlerinin tesbiti, önce *uruuların* veyâ bölge idârecileri olan *manap* ve *datkalarla*,⁵ daha küçük birimler olan *ayıl* (oba) veyâ *uruk* (sülâle) başkanları durumundaki *biy*, *bek* (bey) gibi idârecilerin ve her grubun *aksakal* denen saygın yaşlılarının bir araya gelerek karar vermeleriyle mümkün olurdu (Cunuşaliev, 2005: 266; Pogorelskiy ve Batrakov 1930: 86). Göçe, zikrolunan idâreciler arasındaki görüşmelerden sonra karar verilirdi. Bir bölgedeki *ayılların* (obaların) birlikte göçmelerini gerektiren belirli bir kural yoktu. Zîrâ söz konusu gruplar aynı bölgede bulunsalar bile birbirlerinden uzak yerlerde yerleşebildikleri için, hazırlıklarını erken bitirenler önce, geç bitirenler daha sonra göç edebiliyorlardı. Obaların başkanları olan *biy* veyâ *bekler*, kendi gruplarının göçlerini organize eder, çalışmalarını buldukları bölgenin başkanı olan *manap* veyâ *datka* ile irtibat hâlinde yürütürlerdi.

Anadolu Yörükleri'nde ise, göç günü *ağa* olarak bilinen başkanlarca belirlendikten sonra, halka duyurulurdu. Duyuru, halk için en sevindirici haberlerden biri olurdu. Zâten herkes, sabırsızlıkla göç günüyle ilgili haberleri bekler ve ona göre de hazırlık yaparlardı. Ancak, asıl hazırlık göçe iki-üç gün kala hızlandırılır; yük ve eşyaların taşınacağı at, deve ve öküzler hazırlanır, sürüler sayılır, yol ve gidilecek yerler araştırılırdı (Yalman, 1993: 189-190). Kırgızistan'daki saha araştırmasının yapıldığı köyün birinde bir yaşlının verdiği bilgiye göre, *cazdoo* yerinde veyâ *yazlada* hazırlıklarını tamamlamış olan obalar, genelde Mayıs ayının ilk haftasında yaylaya doğru harekete başlardı⁶. Aynı mekânda bulunan ve akraba olan diğer obalar da birbirlerini takip ederlerdi. Obaların mevsimlik merkezleri ve göç yolları sabitti, her oba kendi sınırları içerisinde mevsimlik göç hadiselerini gerçekleştirirlerdi (Şekil 2).

⁵ XIX. yüzyılda, *Manap* Kırgızistan'ın kuzey bölgelerinde, *Datka* da güney bölgelerinde bölgesel ve *uruu* idarecilerine verilen unvandı.

⁶ Ayrıca, Kırgızistan'ın bazı bölgelerinde kış altı ay uzar ve bu yüzden bahar geç gelir, konar-göçerler de yaylaya ancak Mayıs ayının ilk haftasında gidebilirlerdi (1932 doğumlu Imanaalı Oğlu Kocomkul, Narın ili, Aktalaa ilçesi, Kurtka Köyü'nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 8 Ağustos 2007).

Şekil 1: Kırgız konar-göçerlerinin dağlık ortamdaki mevsimlik merkezleri ve yaylaya göç tarzları

Göçün yapılacağı gün, kimisi gece boyunca uyumaz, hazırlıkla uğraşır; kimisi de daha güneş doğmadan kalkar *boz-üy*, *alaçık* adı verilen keçe ve tahtadan yapılmış taşınır evlerini sökerlerdi (İsakov, 2009: 111). Bu arada *tanılçak* adı verilen yükler bağlanır ve *unaa* olarak bilinen taşıt ve binit hayvanları hazır tutulurdu. Fakir-fukarâ da, üzerleri eski keçe veyâ hayvan derisiyle örtülen *alaçıklar*ını söker, herkesle beraber yola çıkmaya hazır hâle getirir, beklerler, ancak hazırlıklarını bitirenler hemen yükleyip yola çıkmazlardı (Aytmambetov, 1987: 49). İlk önce *ayıl* başkanı âilesinin göçünün yola çıkması, başka bir deyişle göçü başlatması beklenirdi. *Ayıl* başından önce veyâ onun önünde kimse hareket etmezdi. Zîrâ tek başına göç edenler veyâ önceden yola çıkanlar, toplum veyâ göç kurallarına aykırı hareket etmiş sayılır, bu şekilde davrananlar *biyler* veyâ *manaplar* tarafından cezâlandırılırlardı (Cunuşaliev, 2005: 266). Bu sebeple yola ilk olarak *ayıl başçısı* (oba ağası) âilesi çıkar, oba içindeki diğer âileler ise itibar ve kıdemlerine göre onu tâkip ederlerdi. Göçe olan hazırlık olayı, Anadolu Yörükleri arasında buna benzer havada şöyle gelişirdi: *...Bir hafta boyunca göçe hazırlık yapılır, obaların başkanı olan ağalar göçte binecekleri atları hazırlar, kızlar tozlanmış eşyaları temizler, yiğitler tüfeklerini siler, çadırları toplar, ... Ağa göç ile ilgili bütün işleri idare eder ve o gün bir bayram başlar...*” (Eremeev, 1969: 34; Novıçev, 1951: 118). Şu hâlde, Merkezî Asya’daki Kırgız göçebeleri ile Anadolu Yörükleri’nin göçleri, göçe hazırlık ve yola çıkış bakımından birbirine çok benzemektedir. Bu durumu, aynı kökten insanların aynı davranış kalıplarını sergiledikleri şeklinde yorumlamak sanırız hatâ olmayacaktır.

Vakti zamanı gelince, göç yola koyulur ve bunula da büyük bir bayram başlamış olurdu (Kostenko, 1870: 38; Valihanov, 1985: 36; Cumabayev, 1999: 79; Şenol, 2003: 55). Herkes en güzel, en süslü elbiselerini giyinmiş; atlar, develer ve diğer binit ve taşıtlar tepeden

tırnağa süslenmiş, en süslü örtülerle örtülmüş, en kıymetli eşyâlarla donatılmış olurdu. Bütün kâfile süslenmiş olarak yola çıkardı. Köylü yaşlı Kırgızların da anlattıkları gibi, *...köçtö attarga kilem, şalça, ürtük cabılçu...* (göç esnasında atlara *kilem* ve *ürtük* adı verilen örtüler örtülürdü), *...kümüş üzöngölü eer menen cügön tağılçu...* (gümüş üzengili eyer ve gemler takılırdı) *...baybiçeler eleçek giyçü, kızdar şökülö, takıya kiyip çaçtarın örüm örüm kılıp alışçu...* (*baybiçe* denen evin büyük hanımları *eleçek*, diğer kadınlar saçlarını güzelce örerek *şökülö* ve *takıya* denilen başlıklarını giyerlerdi) *...kempir-kezek beşik önörçü, kelinder töönü buylasınan jeteleçü...* (yaşlı kadınlar, bindikleri at ve develerle beraber beşik taşırlar, gelinler develerin burnuna takılan halkaya bağlı iplerden çekerek giderlerdi)⁷.

Kırgız göçebeleri arasında göçün bir bayram havasına dönüşmesi olayı, Anadolu göçebeleri olan Yörük grupları arasında da vardı. Bu hususta, Ali Rıza Yalman (Yalın), 1920’li yıllarda Anadolu’nun Toros Dağları çevresinde konar-göçer hayatı yaşayan Yörükler arasında dolaşarak gerçekleştirdiği on yıllık sâha araştırmasında şunları kaydeder: “*...O günlerde obalarda mutlu ve kutlu bayram havası eser. ...gelinler yeni ve güzel elbiselerini giyerler, yetişkin kızlar altınlı feslerini sağ ve sol kaşları üstüne eğerler.*” (Yalman, 1993: 189-191).

Göç Düzeni

Yaylaya göçün bayrama dönüşmesi dışında, bir diğer önemli husus da göçün yolculuk esnâsındaki düzeni idi. Bu noktada, hem Kırgız göçebelerinin, hem de Anadolu Yörüklerinin yaylaya göçleri sırasında kadının rolünün ön plâna çıktığı görülür. Bir başka ifadeyle, her iki konar-göçer kavmin göç âdetleri arasında, *güzel elbiseler giyinmiş güzel bir kızın süslü bir at üzerinde göçün başını çekmesi* önemli bir ritüel olarak karşımıza çıkar. Kırgız göç gelenekleri arasında önemli bir yer tutan bu husus, Anadolu Yörükler arasında da aynen geçerlidir: Nitekim Ali Rıza Yalman’ın Yörükler’deki göç geleneği ile ilgili verdiği bilgiler, bu husûsu açıkça ortaya koyar: Oba ağasının “*Göç var!*” nidâsıyla birlikte, herkes meydana toplanır; oba ağası, toplanmış kalabalık içindeki genç kızların arasına girerek, içlerinden en güzelini seçer

⁷ 1914 doğumlu Arzımat kızı Zarılbübü, Narın ili, Aktalaa ilçesi, Kadıraalı Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 5 Ağustos 2007); 1930 doğumlu Matı Uulu Karıbek, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Cogorku May Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 10 Ağustos 2007); 1923 doğumlu Moldalı Oğlu Sooronbay, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kadıraalı Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 12 Ağustos 2007); 1927 doğumlu Çerikçi Oğlu Apış, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 13 Temmuz 2008); 1937 doğumlu Coldubay Oğlu Eşin, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 13 Temmuz 2008); 1938 doğumlu Kadirkul Oğlu Karıpbay, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 12 Temmuz 2008); 1928 doğumlu Iskak Oğlu Şarşen Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 14 Temmuz 2008).

ve ona *-Hadi kız... Katar başı ol...* der (Yalman, 1993: 191). Bu emirle birlikte, göçün başına geçecek kız en güzel elbiselerini giyinerek süslenir. Bu seçim, oba delikanlılarını da harekete geçir; *zîrâ katar başı* olma veyâ göçü başlatma, kız için o yıl nişanlanacağı anlamına da gelmektedir (Yalman, 1993: 192). Göç günü *katar başı* seçilen kız, artık obanın sevgilisidir. Her delikanlı, kendisini ona beğendirmek ister. *Katar başı* olan kız ise, parlak renkli çiçekli kumaştan en yeni elbiselerini giyer ve hiç kullanılmamış başörtüsünü takınır. Nitekim Johansen'e göre de, Yörüklerde bir genç kızın topluma takdim edilmesi bu şekilde olurdu (Johansen, 2005: 21).

Eskiden yaylaya göç büyük bir bayram havasında yapılırdı. Herkes göç gününü coşkuyla bekler ve o gün geldiğinde, en güzel elbiselerini giyerek bayram yerine gider gibi yola çıkardı. Evli kadınlar “eleçek”, yetişkin kızlar “takiya” ve “ükü topu” adlı başlıklarını giyerler, süslenmiş atlara veyâ develere binerlerdi. Bu göçleri ben de çok sever, sabırsızlıkla beklerdim. Öyle ki, göç günü yaklaştıkça arkadaşlarımla birlikte güzel elbiselerimizi temizler, hazırlanır; annelerimize yardım eder ve arada bir gider göç sırasında bineceğimiz atlara bakardık. O günlere dâir hâtıralarım arasında benim için en unutulmaz olanı, beyaz bir yorga ata binerek babamın göçünü başlatmamdır...”⁸

Yukarıda verilen yaşlı bir Kırgız kadınının “*beyaz bir yorga ata binerek*” babasının göçünü başlatmasıyla ilgili gençlik yıllarına âit hâtıralarını yansıtan sözleri, bu durumun Kırgızlar arasındaki en güzel örneklerindedir. Güzel giyimli bir kızın göçün başını çekişiyle ilgili hâtıralar, köylü Kırgız yaşlıları arasında hâlâ canlılığını korumaktadır. Bu bağlamda, bizzat dolaştığımız köylerden birinde bir yaşlının, “çocukken *Ütür* adlı bir zengin göçünü gördüğünü, göçün en önünde güzel giyimli bir kızın gittiğini ve yol kenârındaki insanların göçten çok kızı seyrettiklerini” esprili bir dille anlatması ilgi çekici idi⁹. Bu tür göçleri tasvir eden bir halk türküsünde:

*ee-ey...
baytak, baytak, baytak col
baytak coldon köç kelet
baytal mingen kız kelet*

*(ee-ey...
uzun uzun uzun yol,
uzun yolda göç gelir
kısrak binen kız gelir)*

sözleri dikkati çekerken, evlenerek koca evine gitmekte olan bir kıza annesinin ağzından söylenen başka bir ağıt-türküde de:

⁸ 1914 doğumlu Arzimat kızı Zarılbübü, Narın ili, Aktalaa ilçesi, Kadıraalı Köyü'nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 5 Ağustos 2007).

⁹ 1920 doğumlu Isak Oğlu Zarılbek, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kurtka Köyü'nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 12 Temmuz 2008).

*Kelengir çaçpak ken taşta balam,
Ker corgo minip köç başta balam.
Subagay çaçpak suy taşta balam
Sur corgo minip köç başta balam.*

*Süslü saçlığını geniş tut yavrum,
Mor renkli yorga ata binerek göç başını çek
yavrum,
Süslü saçlığını geniş tut yavrum,
Sur renkli yorgaya binerek göçün başını çek
yavrum.*

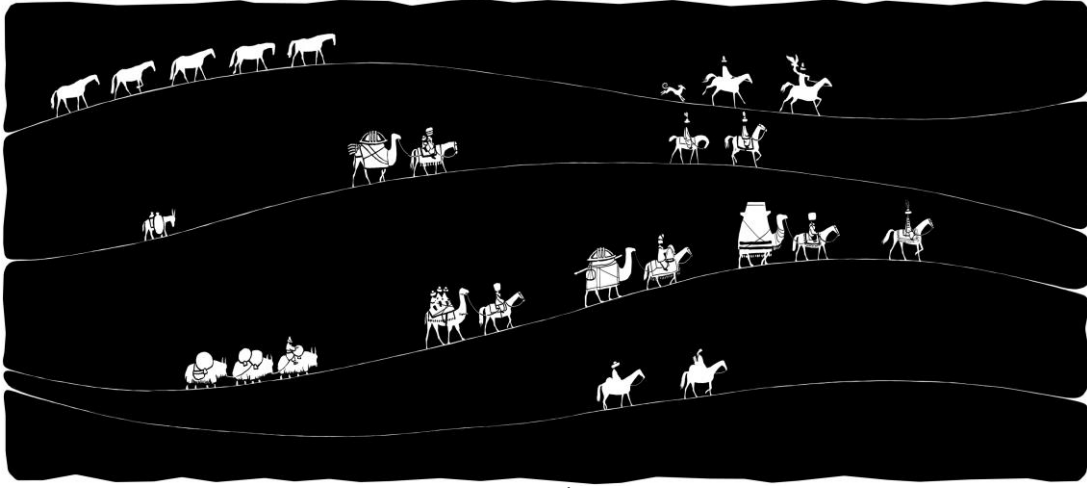
mısrâları görülür. Dikkati çekeceği üzere, bu ağıt-türküde anne, kızının gittiği âilede göç zamanı, *göçü başlatan güzel* olmasını temennî etmektedir. Ancak burada dikkati çeken bir başka husus da, gelin giden kıza ananın *göçü başlatması* dileği veyâ *evli bir kadının göçün başında gitmesi* durumudur. Bu da şu anlama gelse gerektir: Anne böyle bir dilekte bulunduğuna göre, konar-göçerler arasında gerektiğinde *gelin* de olsa kadınlar göç kervanının başını çekebiliyorlardı. Şunu da belirtmekte fayda vardır: Kırgızlar arasında görülen bu durum, yâni gerektiğinde *bir gelinin göçün başını çekmesi*, bir âdet olarak Anadolu Yörükleri arasında da söz konusu idi. 1957 yılında Anadolu Yörükleri arasında bir araştırma yapmış olan Ulla Johansen, bu hususta şunları söyler: *...bazen de yeni evlenen 'acar gelin' ailenin itibarını artırmak için zengin takıları içinde ait olduğu büyük ailenin develerinin başına katar başı olarak geçirdi. Ancak 'acar gelin' hamile ise veyâ artık anne olmuşsa göç başına geçemezdi* (Johansen, 2005: 21). Bu bilgiler, Kırgız konar-göçerleri ile Anadolu göçebelerinin göç zamânı uyguladıkları ritüeller arasında büyük bir paralellik bulunduğunu göstermektedir. Ancak göç düzeni gibi an'anevî ve tarihî bir olayda göçün başını bir kadının çekmiş olması, dolayısıyla *kadına verilen rol ve statü*, kimi araştırmacılar tarafından yetersiz görülebilir yâhut sâdece Kırgız konar-göçerleri ile Anadolu Yörükleri'nin örnek olarak verilmesi tatmin edici bulunmayabilir. Böyle bir îtiraz karşısında Türk kökenli üçüncü bir konar-göçer kavmi ve göçebe Kazaklardaki göç ritüellerini, Rus ressam N. G. Hludov tarafından 1885 yılında yapılan *Bogatoye Koçevye* (Zengin Obanın Göçü) konulu bir Kazak obasının göçünü yansıtan tablosunda, göçün başını çeken de yine güzel giyimli bir kızdır (Resim 2).

Resim 1: *Bogatoye Koçevye (Zengin Obanın Göçü)* (N. Hludov, 1885)

Göç düzeni içinde, kervanın başını çeken kızın hemen arkasında, süslü bir deveye binmiş *çon ene* (büyükanne) veyâ evdeki hanımların en büyüğü olan *baybiçe* bulunur ve kucağına sevdiği küçük oğlunu veyâ torunlarından birisini alırdı¹⁰. *Baybiçe*, bâzen yüklü hayvanlar çok olduğu takdirde, bunların en süslü olanını yularından tutarak berâberinde götürürdü. *Baybiçenin* arkasında, yine süslü atlara veyâ develere binmiş, *tokol* adı verilen oba başkanının ikinci, üçüncü hanımları yer alırlar; onları ise kıdemlerine göre dizilmiş yine süslü atlar üzerindeki gelinler tâkip ederlerdi (Aytmambetov, 1987: 49). Hanımların her biri, ya kucaklarına küçük bir çocuk alırlar veyâ yüklü bir hayvanı ipinden çekerek giderlerdi. Oba reisinin ve grubun diğer kızları ise, göç kervanı içinde süslü atlarıyla, fakat belirli bir yer işgal etmeden bulunur, başka bir ifâdeyle daha rahat hareket ederlerdi. Böylece *güzel kız*, *büyükanne*, *baybiçe*, *tokollar*, gelinler ve diğer kadınlardan oluşan kadınlar, göçün ön kısmında ana grubu oluşturur, diğer îtibarlı kimselerin âileleri de hemen hemen aynı diziliş içerisinde arkadan gelirlerdi. Arkadan gelen obalar, önde giden grubun devâmı veyâ göç kâfilesinin art kısımları olarak kabûl edildikleri için, arkadaki grupların başını çeken bir kız bulunmaz, ancak bunlar arasında da ilk grupta olduğu gibi *baybiçe*, *tokol* ve *gelinler* sıralamasına riâyet edilirdi. Kervanın en arkasında ise hayvan sürüleri, hizmetkârlar ve fakirler yer alırlardı (Şenol, 2003: 55) (Resim 1).

¹⁰ Ayrıca, göç sırasında, göç kâfilesine yol üzerinde bulunan kimseler ilgiyle bakarlardı. Onlar, “*Falan obanın göcü geliyor... Veyâ “Falan kişinin göcü geliyor... diyerek yol kenârında göcü seyredeler ve yakına geldiğinde göc baysaldui bolsun!* (göçünüz uğurlu olsun) diye seslenirdi. Bazıları, *kımız* ve *ayran* gibi soğuk içecekler ikrâm ederlerdi (1907 doğumlu Esenaalı Oğlu Kukay, Narın Bölgesi, Aktalaa İlçesi, Kara Oy Köyü’nde yaşamaktadır (görüşme tarihi: 7 Ağustos 2007).

Resim 2: Kırgız göçü (İ. Abdraitmov, 2009)

Erkeklerle gelince; bunlar göç esnasında göçün ana gövdesi içinde bulunmazlardı. Gerek Anadolu gerekse Kırgız göçebelerinde, göç günü işe yarar bütün erkeklerin, genel olarak iki gruba ayrıldıkları görülür. Birinci grubu oba reisinin idâresindeki saygın yaşlı erkekler, ikincisini ise tâyin edilen göç başkanının emrindeki yiğit ve olgun yaştaki diğer erkekler oluşturmurlardı. Birinci gruba başkanlık eden reis ve onun yanındaki saygın kimseler, altın veyâ gümüş işlemeli eyerler vurulmuş seçkin atlarına binerler, kürklü giysilerini giyerler ve seçkin ve îtibarlı kişiler grubunu teşkil ederek göçten yaklaşık 2-3 saat önce yola çıkarlardı. Bu önde gidiş bir âdetti; gidilecek yolu, yerleşecek yeri tespit etmek anlamında *curt çaluu*, *konus çaluu adatı* denirdi. Bunlar, önden giderek bölgedeki göç ve yerleşim yerlerinin durumlarını inceler ve en önemlisi, arkadan gelmekte olan ana göç kervanının dinleneceği ara menzilleri, duraklayacağı ve yaylada yerleşeceği yerleri tespit ederlerdi. Yine bunlar tespit ettikleri yerlerde ana göç kervanını bekler, gelen kervanı belirlenen yerlerde dinlendirir, bozulan yükleri düzeltir ve böylece belli mesâfelerde dinlenmiş kervanın daha rahat hareket etmesini sağlarlardı.

İkinci, yâni daha genç ve iş görür durumda bulunan yiğitlerden oluşan grup ise, göçle ilgili her türlü işlerden sorumluydular; dolayısıyla kervanla birlikte giderlerdi. Ancak bunlar göçün ana kâfilesi içinde bulunmazlar; göçün etrafında giderek kâfileyi korur ve güvenliğini sağlarlardı (Kuşner, 1929: 18) Bu arada, çoğu delikanlılardan oluşan bu grup, göç içindeki genç kızlara kendilerini beğendirmek için, sanki bir tiyatro sergiler gibi yol üzerinde sırayla yay çeker, kuş avlar, binicilik hüneleri gösterir ve sesi güzel olanları göç kâfilesi içindeki kızlarla karşılıklı türkü söylerlerdi (Aytmambetov, 1987: 48). Göçebe dünyasında gençlerin tanışmaları, evlenecekleri eşleri bulmaları da bir bakıma bu şekilde gerçekleşirdi.

Sonuç

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Yukarıda verdiğimiz bilgiler ve yapılan değerlendirmeler, geçmişte ataerkil sosyal yapıya ve anlayışa sahip olan toplumlarda erkeğin önde bulunduğu veyâ erkeğe öncelik tanındığı fikrinin pek de doğru olmadığını ortaya koymaktadır. En azından Türk kökenli göçebe kavimler arasında erkekler, ilim dünyasının kabûlünün aksine, açık bir şekilde ön safta yer almamaktadırlar. Cinsler arası hiyerarşi veyâ karşı cinse duyulan saygı ve sevgi, göç gibi sosyal ve kültürel olaylarda çok daha bâriz bir şekilde ortaya çıkıyor. Öte yandan, göçün içinde erkeklerin bulunmaması normal bir durumdu. Zîrâ dağlık bir alanda yüklü develerden oluşmuş göç kafillesi için *düzen*, *ağır hareket* ve *süslülük* riâyet edilmesi gereken öncelikli kurallardı. *Düzen*, belli kurallara bağlılığı; *ağır hareket*, pasifliği; *süs* ise nezâketi yansıtan unsurlardı. Bunların hiç birisi, psikolojik olarak serbest hareketi benimsemiş Türk kökenli göçebe erkeklerin ruhlarına uymazdı. Bu sebeple de erkekler, göç sırasında ana kervanın içinde yer almazlardı. İkinci olarak, düzene bağlılık, pasiflik ve süsün oluşturduğu nâziklik, daha çok kadınlara özgü vasıflardı; bu yüzden de gerek Kırgız gerekse Yörük göçlerinde göç kâfilesinin ana gövdesini kadınlar oluştururlardı. Güzellik ve nezâketle donanmış göç kâfilesinin başını çeken kimsenin estetik açıdan aynı özelliklere sâhip olması gerekirdi; bu da ancak göz alıcı, dikkat çekici güzel bir kız olabilirdi. Şunu da unutmamak gerekir ki, göçebelerin gözünde yayla, güzelliğin, yeniliğin ve taptâze bir hayâtın kaynağı olarak görülürdü; bu kaynağa giden süslü göçün liderliğini ise, yine ancak insanlığın en güzel örneği ve neslin devam ettiricisi genç bir kız olabilirdi.

Gerek Kırgız konar-göçerleri ve gerekse Anadolu Yörükleri arasında hâlâ yaşayan göç ritüellerinin şaşılacak derecede birbirine benzemesi, Orta Asya ile Anadolu arasındaki târihi bağları açık bir şekilde ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir. Anadolu'daki göçebe Türkmenler, bugün bizim yaşadığımız coğrafyadan yaklaşık 1000 yıl önce göç ettiler; ancak kültürel alışkanlıklarını, örf ve âdetlerini, Orta Asya'daki orijinal hâlleriyle yüzyıllar boyunca yaşatmayı başardılar. Şu hâlde, göç ve göç ritüellerinin hem bugünkü Orta Asya Türk topluluklarında hem de yaklaşık 1000 yıl önce Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmiş Türkmen gruplarının arasındaki hâlâ varlığını sürdürmesi, bu hâdisenin en azından 1000 yıllık bir geçmişe sâhip olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Abdraimov İzat (2009). *Kırgız Köçü*. Bişkek: "Bugulab" Animasyon Merkezi Görsel Yayınları,

- Abramzon Saul (1971). *Kirgizi i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko Kulturkiye Svyazi*. Leningrad: Nauka Yayınları.
- Artun, Erman (2006). “Çukurova Konar-Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri”. II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Şölen Konuşması. Kayseri: 10-12 Nisan, s. 1-22.
- Aytbayev Mukaş (1962). *Sotsialno-Ekonomiçeskiye Otnoşeniye v Kirgizskom Aile v XIX i XX Vekov*. Frunze: İzdatelstvo AN Kirgizskoi SSR Yayınları.
- Aytmambetov, D. (1987). “Bit i Koçeviyeye Traditsii Kirgizskogo Aila (Pervaya Polovina XIX. v.)”. Voprosi İstorii Materialnoy Kulturi Kirgizstana. Frunze: İlim Yayınları, s. 45-58.
- Barfield Thomas (2009). *Opasnaya Granitsa. Koçevyeye İmperii i Kitay (221 g. do n. e. - 1757 g. n. e.)*. Çev. D. V. Ruhlyadeva ve V. B. Kuznetsova. Petersburg: Fakultet Filologii i İskusstv Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Nestor-İstoriya Yayınları.
- Büyükcan Sayılır, Şeyda (2012). “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XII, Sayı, 1, s. 563-580.
- Caparov Amantur (2007). “Elementi Gosudarstvennosti u Koçevnikov i Osedliye Obşestva”. *Fenomen Koçevniçestva i İstoriya Evrazii. Nomadizm i Razvitiye Gosudarstva. Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferensii*. Almata: Daik Press Yayınları, s. 85-94.
- Cumabayev, Bektemir (1999). *Yujny Kirgizstan Glazami Rossiyskih Puteşestvennikov: Vtoroe Polovina XIX - Naçalo XX Veka*. Bişkek: Uçkun Yayınları.
- Cunuşaliev Cenişbek (2005). “Traditsionny Obşestvenny Stroy i Kultura Bita Kirgızov”. *Sivilizatsii Skotovodov i Zemledeltsev Sentralnoy Azii*. Bişkek-Samarkand: Mezhdunarodnyi Institut Tsentralnoaziatskikh Issledovaniy Yayınları, s. 258-270.
- Efremov Filip (1811). *Stranstvovaniye Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hivu, Persii, Tibet i İndii i Vozvraşeniye Ego Ottuda Çerez Angliyu v Rosiyu*. Kazan: Universitetskaya Tipografiya Yayınları.
- Eremeev, D. E. (1969). *Yürüki (Turetskie Koçevniki i Polukoçevniki)*. Moskova: Nauka Yayınları.
- Gülten Sadullah (2009). “Batı Anadolu’da bir Yörük Grubu: XVI. Yüzyılda Karaca Koyunlular”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 412, Sayı, 22, s.192-215.
- Hazanov Anatoliy (2002). “Koçevniki Evraziyskikh Stepey v İstorikskoy Retrospektive”. *Koçevyaya Alternativa Sotsialnoy Evolutsii*. Moskova: Rusya İlimler Akademisi Yayınları, s. 37-57.
- İsakov Baktıbek (2009). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kirgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Sayak Uruusu (Boyu) Örneği*. Bişkek: Kirgizistan - Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Johansen, Ulla (2005). *50 Yıl Önce Türkiye’de Yörüklerin Yayla Hayatı*. Çev. Mualla Poyraz. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaca Behset (2008). “1522–1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 418, Sayı, 2, s. 403-440.
- Khludov Nikolai (1885). *Bogatoye Koçevyeye*. Almatı: Kazakistan Cumhuriyeti’nin Merkezi Devlet Müzesi Galerisi.
- Kostenko, L. (1870). *Srednaya Azia i Vodvorenıe v ney Russkoy Grajdanstvennosti, s Kartoyu Sredney Azii*. Petersburg: A. O. Bazunova Yayınları.
- Kuşner (Knışev) Pavel (1929). *Gornaya Kirgiziya (Sotsiologiçeskaya Razvedka)*. Moskova: Kommunistiçeskiy Universitet Trudyaşışia Vostoka İmeni İ. V. Stalina Yayınları.
- Noviçev, A. (1951). “Turetskie Koçevniki i Polukoçevniki v Sovremennoy Turtsii”. *Sovetskaya Etnografiya*. Sayı, 3, s. 108-129.
- Osten-Saken Fedor (1869). “Poesdka v Zanarinskiy Kray Letom 1867 goda, Statya Barona F.R. Osten-Sakena”. *İzvestiya İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*. Sayı, V, s. 127-150.
- Pogorelskiy, P. ve V. Batrakov (1930). *Ekonomika Koçevogo Aula*. Moskova: Sovnarkom K.A.S.S.R. Yayınları.
- Saydam Abdullah (2009). “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20, Aralık: 9-31.
- Sorokin, N (1886). “Puteşestvie po Russkomu Tian Şanyu v 1884 Godu, Predvaritelny Otçet”. *İzvestia İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva*. Sayı, 21, s. 113-130.
- Şenol Sümer (2003). *Yörüklerin Göç Yolu*. Isparta: Emedya Tesisleri Yayınları.
- Valihanov Çokan (1985). *Sobranie Soçinenii v Piyati Tomah*. Alma-Ata: “Nauka” Kazahskoy SSR Yayınları.
- Vasyutin, S. (2002). “Tipologiya, Potstarnih i Politikskih Sistem Koçevnikov”. *Koçevyaya Alternativa Sotsialnoy Evolutsii*. Moskva: Rusya İlimler Akademisi Yayınları.
- Vinnikov, Y. R. (1956). “Rodo-Plemennoy Sostav i Rasseleniye Kirgızov na Territorii Yujnoy Kirgizii”. *Trudi Arheologo-Etnografiçeskiy Ekspeditsii*. Sayı, I, s. 136-181.
- Yalman (Yalgın) Ali Rıza (1993). *Cenupta Türkmen Oymakları*. I, Hazır. Sabahat Emir. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları